

Ірина Погребинська

АВТОНОМІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ
НА ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Політична течія автономізму і єврейські національні автономії були помітним феноменом ідейно-політичного, громадського і культурного життя країн Східної, Центральної Європи і Балтії першої третини ХХ століття. Обсяг освоєння реально-історичного і ідейно-історичного комплексу проблем, зосереджених навколо автономізму, свідчить про те, що «єврейська тема» — інтегральна

частина історичного досвіду і сучасності країн єврейської діаспори, один з конституюючих елементів національної ідентичності навіть за умов відсутності більш-менш значної єврейської громади. Вивчення впливу автономізму на формування національної ідентичності у контексті етнонаціональних і історіографічних досліджень зумовлено низкою причин теоретичного і прагматичного характеру, зокрема пошуком релевантних моделей національної інтеграції у полікультурному просторі українського суспільства.

В історіографії новітнього періоду ідеологія і практика автономізму здебільшого традиційно протиставляється сіонізму за критеріальною ознакою кінцевої цілі цих двох найбільш потужних єврейських національних концепцій. В умовах сучасних світових державних реалій це формує стійку тенденцію до загальної оцінки автономізму як тупикової або аутсайдерської ідеологічної гілки єврейської національної думки, що, у свою чергу, на соціетальному рівні руйнує консенсусне підґрунтя національної ідентичності у її «національному» і «державному» розумінні. Дослідження автономізму як складової широкого дискурсу еволюції ідеологій і політичних режимів початку ХХ століття дозволяє уточнити уявлення про його місце у системі «колективна національна ідентичність», про вплив автономії на розвиток суспільства у імперську та післяімперську добу.

Упродовж багатомісячної єврейської історії у діаспорі автономізм був однією з найважливіших форм єврейського національного життя. Зумовлений монізмом діаспори (існуванням без суспільно-духовного центру у Палестині) і жорсткими соціально-релігійними обмеженнями існування поза межами власної держави, автономізм виконував роль міцного фактора національного самозбереження. Відродження єврейської національної ідеї наприкінці ХІХ ст. збіглося з першою хвилею єврейської еміграції, у тому числі у Палестину (перша алія). У зв'язку з тим принцип автономізму набув спочатку територіального забарвлення. Засновник палестинофільства Л. Пінскер у роботі «Автоемансипація. Заклик російського єврея до одноплемеників» (1882) доводив необхідність автономної єврейської території у Палестині як єдиного засобу врятування розсіяної нації. На початку 90-х рр. ХІХ ст. почало формуватися прагнення до автономної організації єврейського робітничого класу у діаспорі, що привело до створення у 1897 р. Бунду. Але ідея єврейських національних прав у той час ще не отримала розуміння серед єврейської соціал-демократії і на першому з'їзді Бунду партія

обмежилася вимогою лише громадянського, а не національного рівноправ'я¹.

Того ж року автономізм вступив до нової фази свого розвитку: з вересня 1897 р. у часописі почала друкуватися серія статей С.М. Дубнова «Листи про старе і нове єврейство»², у яких він висунув принцип необхідності розвитку автономізму у країнах проживання. Сутність концепції Дубнова полягала в тому, що євреї мали отримати не тільки громадянське, а й національне рівноправ'я у межах, що допускає цілісність державного організму. Основною структурною ланкою національної автономії мала стати громада, що, на думку Дубнова, відповідало тогочасним соціальним умовам. Функціональний автономізм Дубнова відрізнявся відсутністю радикальності та акцентом на секулярні форми діяльності, хоч вчений і не заперечував роль іудаїзму у формуванні єврейського характеру. Суттєвою складовою колективної ідентичності прихильників ідеї автономізму у її первісному, дубновському варіанті була опора на помірковані ліберально-демократичні ідеї і легітимні форми діяльності. Головним культурним фактором, на якому наполягали автономісти, була мова їдиш, яку вони вважали разом з івритом та іншими цінностями національної культури міцною силою самозбереження.

Концепцію автономізму було втілено у програму Єврейської Народної партії (Фольксспартей). Згідно з програмою Фольксспартей найбільш коштовними для євреїв, як і для інших націй, тобто такими, без яких неможлива рівність всіх громадян перед законом, є свобода мови і автономія школи. Провідні діячі Фольксспартей наголошували, що їхні вимоги у галузі національно-культурної автономії цілком сумісні з загальноімперським законодавством і обласними автономіями. Аналізуючи місце ідеології Фольксспартей у тогочасному єврейському ідентифікаційному просторі, слід зазначити, що широкі загальнонародні цілі, які вона ставила, перебували у протиріччі з обмеженими можливостями політичного впливу. Разом з тим, члени партії відіграли значну роль у галузі єврейської культури і науки. Серед активістів автономізму були відомі історики, літератори, музиканти. Особливо велике значення мала їхня діяльність у великих містах «межі осілості», які стали справжніми осередками культурно-національного ренесансу³.

Створення «Союзу для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії» уможливило поширення бази впливу ідеології автономізму. До цієї спілки увійшли представники різних легальних течій, не

виключаючи автономістів і сіоністів⁴. За оцінкою єврейських діячів демократичної спрямованості створення «Союзу...» «...було великою подією на єврейській вулиці»⁵. На Віленському установчому з'їзді було сформульовано мету Союзу: «Здійснювання повною мірою громадянських, політичних і національних прав євреїв в Росії; свобода національно-культурного самовизначення у всіх його виявленнях, зокрема ... у найширшій автономії громад, свободі мови і шкільної освіти». Другий з'їзд Союзу (листопад 1905 р.) постановив: «Задля здійснення у всій повноті громадянських, політичних і національних прав єврейського народу в Росії — розпочати скликання Загальноросійських Єврейських Установчих Зборів, для встановлення ... форм і принципів ... національного самовизначення та основ...внутрішньої організації»⁶.

Характерною рисою політичної самоорганізації народів Російської імперії початку ХХ ст., яка не оминула й єврейські партії, було поєднання марксистських і національних орієнтирів. Єврейські соціалістичні і соціал-демократичні партії будували свої національні програми навколо базових концепцій «сіонізм» і «автономізм». Серед партій соціалістичної спрямування ідеали автономізму найбільш послідовно поділяли представники Єврейської Соціалістичної робітничої партії (сеймісти)⁷.

Політичні зсуви у Російській імперії вимусили переглянути свої принципи у галузі національної політики і представників єврейської російської соціал-демократії, зокрема, найбільш масову робітничу єврейську партію — Бунд. На VI з'їзді (1905) Бунд включив до своєї програми вимогу національно-культурної автономії, тобто вилучення з відання держави органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури (народна освіта та інш.) і передачу їх нації в особі спеціальних установ, місцевих і центральних, що вибираються всіма її членами на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Порівнюючи концепцію Дубнова з баченням автономії Бундом, слід зазначити, що в його програмних документах не йдеться, на відміну від Фолькспартей, про права єврейських громад, тобто сутність автономії обмежується культурними вимогами.

Незважаючи на сталу тенденцію до зростання впливовості ідеалів сіонізму і поступовому їх втіленню у свідомість єврейського загалу як одного з ідентифікаційних маркерів, майже всі⁸ сіоністські партії Росії поступово включили в свої програми вимоги автономії. Підіймаючи національну свідомість в ім'я територіальної автоно-

мії, вони сприяли тому, що вимоги територіальної автономії доповнювалися вимогами культурної і персональної автономії у країнах проживання. У цьому контексті характерними є роздуми В. Жаботинського над природою автономії у діаспорі. У «Повісті моїх днів» він писав: «Що таке національна автономія у галуті? Це не що інше, як організація всього народу з допомогою офіційно наданих можливостей, замість часткової організації народу у формі такого обмеженого об'єднання, як сіоністська організація»⁹. Гельсінгфорський з'їзд російської сіоністської організації включив у свою політичну платформу лозунги автономії національних областей, гарантії прав національних меншин та визнання єврейської національності як єдиного цілого з правами самоврядування у всіх справах національного побуту. Згодом ці резолюції було підтверджено на Гаазькому конгресі 1907 р.

Представники Єврейської соціал-демократичної партії (По'Алей Ціон) підтримали національно-політичну автономію з економічною, культурною і фінансовою компетенцією у всіх внутрішніх національних справах. Відмінністю По'Алей Ціону у баченні майбутнього автономізму партією було те, що окремим пунктом її програми-мінімум ставилася вимога «територіальної автономії на демократичних засадах для єврейського народу в Палестині»¹⁰. Тим не менш, аналізуючи питання інтернаціоналізму і націоналізму пролетаріату у своїй програмі 1907 р. партія позитивно оцінила ідею автономії, зазначивши, що завдяки ній поширюється можливість мирної співпраці різних націй¹¹. Передумовою успіху практичної реалізації автономії По'Алей Ціон вважала прогрес у демократизації суспільства, свободу національного виховання, рівноправ'я мов і пропорційного представництва за національностями у законодавчих і адміністративних органах.

Формування національної самосвідомості у етнополітичних реаліях Російської та Австро-Угорської імперій вимагало також і вироблення принципів взаємовідносин з іншими націями, що виборювали право на вільний національний розвиток. Розбіжності щодо кінцевої політичної мети національного розвитку не виключали існування загальних для сіоністів і автономістів поглядів на єврейську національну політику, в основу яких було покладено принцип національної гідності.

Визначний ідеолог і практик сіонізму Владімір (Зеєв) Жаботинський запропонував покласти в основу взаємин між євреями діаспори та народами оточення взаємне визнання національних

прав, тобто дипломатичний принцип «адекватної поведінки»¹². «Делікатність у політиці може бути лише взаємною, інакше вона не припущена. Бо одне з двох: або всі народності мають рівні права на свою культуру і національне почуття кожної з них священне і недоторканне — або таких прав взагалі не існує. Або всім порівну, або нікому», — писав з цього приводу Жаботинський¹³.

Вимогу щодо взаємоповаги і обов'язкової толерантності у стосунках між націями висловлював у своїх творах і С. Дубнов. Він був глибоко переконаний в тому, що зближення євреїв з середовищем, яке їх оточує, повинно здійснюватися тільки на основі рівних прав. «Єврей, — наголошував Дубнов, — зближуючись з членом іншої нації, не повинен підкоряти свою народну індивідуальність його народній індивідуальності, натомість обидва вони мають підпорядковуватися вищому принципу рівноцінності всіх громадян. Якщо ж неєврей відхилить таке суспільне зближення на рівних правах, то єврей, який себе поважає, проголосить, що у даний момент зближення неможливе і небажане. Це буде ... сепаратизм, але сепаратизм вимушений, такий, що має на меті захистити свою національну свободу, свою національну честь»¹⁴.

Отже, і сіоністи, і автономісти висловлювалися на користь обов'язкового обопільного визнання національних інтересів, розглядали питання національних інтересів виключно у площині рівноправності і взаємної доброзичливості. Розуміння спільності інтересів тих національних сил, які ладні визнавати права своїх сусідів, було, таким чином, однією з колективних ідентифікаційних ознак двох основних напрямів єврейського політикуму. Як позитивний приклад міжнаціональної взаємодії В. Жаботинський наводив позицію українських національних партій, які «визнають право євреїв на єврейську національну культуру ... і вітають кожний проблиск націоналізації єврейства»¹⁵.

Після Першої світової війни автономізм досяг значних успіхів: право про захист меншин було включено у мирні договори, єврейську автономію задекларовано білоруським національним рухом, автономії з'явилися в УНР, ЗУНР, країнах Балтії, у територіальній формі — у СРСР. Оновлення «політичної карти» Східної Європи і Балтії з'явилося своєрідною точкою бифуркації для системи «традиційна єврейська ідентичність». Відтоді подальший її розвиток здійснювався у двох напрямках — в умовах держав, що утворилися внаслідок перемоги націоналізмів «останньої хвилі»: України, Литви, Латвії та Естонії та під впливом радянської ідеології.

За всієї різноманітності оцінок і поглядів на феномен автономії в Україні є теза, яка не викликає заперечення. Йдеться про детермінованість закону щодо автономії та його практичне здійснення національно-демократичними перетвореннями на постімперському просторі. Ця взаємозалежність підкреслювалася у найбільш відомій праці з цієї теми, роботі С. Гольдельмана «Жидівська національна автономія в Україні». «Гасло жидівської національної автономії перетворилося з абстрактної програмової точки на живу конкретну вимогу всіх жидівських національних партій у прямій причинній залежності з початком національних революцій усіх тих народів Російської імперії, які ... почали будувати своїми власними силами своє національне життя»¹⁶.

Утім, за подібністю інститутів єврейської автономії приховується низка відмінностей зовнішнього — конкретно-історичного змісту, та, умовно кажучи, внутрішнього, пов'язаного з особливостями національних дискурсів (де єврейський — їх складова) у період самовизначення. Коротко розглянемо, як ці особливості подано єврейською історіографією України, яка одночасно віддзеркалювала та впливала на своєрідність ідентифікаційних моделей. При цьому слід мати на увазі, що види ідентичності, про які йдеться, слід розуміти у веберівському сенсі, як ідеальні типи. У реальному житті вони внутрішньо неоднорідні і не вичерпують всього багатства варіантів ідентифікації в суспільстві.

Аналіз основного комплексу питань, до яких звертаються автори праць, написаних «по слідах» подій в Україні, дозволяє вважати одним з основних критеріїв історіографічного розподілу відношення до ступеня об'єму автономії у державній системі та інтегрованості в український уряд. Представники Бунду, По'Алей-Ціон, Фарейнігте та Національного Секретаріату (виконавчого органу Єврейських національних зборів) позитивно оцінювали діяльність українських урядів, скерованих на підтримку національних автономних органів. Засади щодо побудови єврейської автономії, які склалися з чотирьох основних структурних компонентів: місцевих громад, єврейського парламенту, Національної Ради як виконавчого органу, а також міністра з єврейських справ на загальнодержавному рівні, не викликали принципових заперечень жодної з єврейських партій. В реально-історичному плані вони інтерпретувалися як існування певної рівноваги, бажання дотримуватися порозуміння і перевагу компромісних тенденцій в єврейському політичному таборі. З точки зору ідентифікаційних моделей

українського єврейства оцінка діяльності у складі урядів дозволяє дійти деяких несподіваних висновків. По-перше, роботи Гольдельмана, Зільберфарба, Ревуцького, Марголіна, Гросмана, Фана та інших¹⁷ свідчать про високий ступінь інтегрованості єврейських партій у державотворчі процеси в Україні. Це означає, що досить поширена теза про існування «єврейського світу» як паралельного світові автохтонних народів є метафоричним перебільшенням, принаймні стосовно політичної еліти. По-друге, історіографічні оцінки подій періоду 1917 — початку 1918 років дозволяють знизити категоричність висловлювань про принципову світоглядну несумісність автономізму та сіонізму. З погляду єврейської традиції і розвитку подій і його трактування українською єврейською історіографією це цілком вписується у талмудичну формулу «діна ді малхута діна» — «закон держави є закон», відповідає ортодоксальному звичаю поважати легітимний уряд держави — тобто є непрямим свідченням існування спільної світоглядної моделі єврейського загалу України, яка актуалізувалася у період глобальних революційних зрушень.

У той же час історіографічний доробок віддзеркалює динаміку ідентичності українського єврейства і виражену багатовекторність стратегій ідентифікації, головними з яких у той час були сіонізм, автономізм та, власне кажучи, лівий радикалізм. Це простежується на прикладах вибору тем та видах історіографічних джерел. Для прихильників двох останніх тенденцій притаманні наративні роботи мемуарного характеру з переважанням фактологічної основи, акцентом на ролі особистостей і виходом на власне бачення проблеми у реальному часі і перспективі. Фундаментальна праця за редакцією провідних сіоністських діячів «Єврейська автономія і Національний Секретаріат в Україні» побудована здебільшого на документах, що надходили у Національний Секретаріат з місцевих єврейських громад, і дає змогу побачити «соціальний зріз» самосвідомості. З документів випливає, що у виборах до Єврейських Національних Зборів взяло участь 10 відсотків електорату; майже третина з тих, хто голосував, підтримала не політичні партії, а місцеві громадські угруповання гендерного напрямку, юнацькі клуби. З 77 відсотків тих, хто голосував за політичні партії, сіоністсько-релігійний блок здобув 58 відсотків голосів, Бунд — 19, а 20 відсотків поділили між собою По'Алей-Ціон, Фолькспартей і Фарейнікте. Спираючись на ці дані, можна як попередню гіпотезу припустити, що в зазначений період домінуючою ознакою ідентич-

ності єврейської діаспори були ідеали сіонізму. Водночас, присутність історичного центру не заважала розвитку форм діаспорної ідентичності і реальної інтеграції у суспільство, що оточувало. Підтвердженням стійкої діаспорної самоідентифікації є те, що єдиним питанням, щодо якого всі партії були однастайні, була підтримка закону про національну автономію в Україні. Зовнішніми проявами ідентифікаційної кризи були суперечки навколо питань про джерела влади для єврейської громади, мовні протистояння (їдиш — іврит).

Еволюція поглядів на перспективи культурно-національної автономії, а у більш широкому плані — на ідентифікаційні орієнтири єврейської діаспори Східної Європи, простежується і на прикладі політичної біографії і творчості Вольфа Лацького-Бертольдї, який в добу Центральної Ради обіймав посаду міністра з єврейських справ. Після поразки української революції Лацький-Бертольдї оселився у Ризі, де очолив впливову газету «Фрїморґн». Головним своїм завданням на цій посаді він вважав розвиток національно-культурної автономії єврейських громадян Латвії. У 1934 р., переконавшись у неможливості подальшого здійснення принципів автономії у її ліберально-демократичному варіанті, Лацький-Бертольдї виїхав до Палестини.

Матеріали, які віддзеркалюють ідентифікаційний статус «лівого крила» єврейського загалу у постімперську добу, містяться у роботах М. Шац-Аніна. Зміст та риторика його статей не залишають сумніву щодо критичного ставлення до ідей сіонізму і єврейського автономізму. «Про широку єврейську національну автономію, — пише він, — ... немало мріяли в світі. Вона одразу впала в руки сіоністів, тому мусила знайти свій сумний кінець». Невдачу національно-автономістських спроб Шац-Анін пов'язує з громадсько-політичною неспроможністю «провідних кіл єврейської буржуазії».

Наведений матеріал дозволяє зробити декілька попередніх висновків:

– Та частина історіографії єврейської автономії, яка розглядалася, експонує, інтерпретує і формує уявлення про стратегії ідентифікації в добу існування культурно-національних інститутів східноєвропейського єврейства;

– Підвищення ролі національних маркерів у оточуючих суспільствах привело до кількісного збільшення стратегій ідентифікації та до поляризації по вісі релігійне-національне-соціальне у моделях самоідентифікації.

– Нетривалий період існування національної автономії не дав можливості розвинути нові типи єврейської ідентичності в українському історичному контексті.

¹ Материалы для истории еврейского рабочего движения. Вып. 1. — СПб., 1906. — С. 76.

² Дубнов С.М. Письма о старом и новом еврействе. — СПб, 1907.

³ Иванов Владислав. Петроградские сезоны Еврейского Камерного театра / Искусствознание. № 2. — Москва, 1998. — С. 571–579.

⁴ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го съезда. СПб., 1905; Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 3-го съезда. — СПб., 1906.

⁵ <http://berkovich-zametki.com/2007/starina/November5>

⁶ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го съезда. — С. 27

⁷ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX–XX столітті. Документи і матеріали. — К., 2002. — С. 99–100.

⁸ Єдиною з єврейських пролетарських партій, яка на той час не поділяла ідею національної автономії, залишилася партія сіоністів-соціалістів.

⁹ http://history.nfurman.com/zion/zion007_59.htm

¹⁰ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX–XX столітті. Документи і матеріали. — С. 84–85.

¹¹ Там само. — С. 90.

¹² Клейнер Ізраїль. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. — Київ — Торонто — Едмонтон, 1995. — С. 63.

¹³ Жаботинский В. Отпор / Поляки и евреи. — «Восток». — С.-Петербург, 1913. — С. 65–66.

¹⁴ Дубнов С.М. и Динур Б.-Ц. Две концепции еврейского национального возрождения. — Библиотека Алия, 1990. — С. 87.

¹⁵ Жаботинский В. Поляки и евреи. — С. 65.

¹⁶ Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. — Мюнхен — Париж — Єрусалим, 1967. — С. 11.

¹⁷ Там само; Grossman M. et al. Di idische avtonomie un der natsionaler secretariat in Ukraine: materialn un dokumentn. — Kyiv, 1920. — С. 13.